

УДК: 902
ББК: 63-434

Тарас Ткачук

“БАЛКАНСЬКІ НАДПИСИ” (5 500/5 400- 4 200/4000 Р. ДО Н.Е.)
І ЗНАКОВІ СИСТЕМИ КУЛЬТУРИ КУКУТЕНЬ-ТРИПЛЛЯ І
КАМ’ЯНОЇ МОГИЛИ

У статті аналізуються знакові системи культури Кукутень-Триплля і Кам’яної Могили у контексті “Балканських надписів”. Зроблено певні висновки щодо розвитку древніх суспільств на території України, оцінено рівень їх культури.

Ключові слова: Кам’яна Могила, триплля, знакова система, нео-енеоліт.

У травні 2004 року в сербському місті Новий Сад був проведений представницькій міжнародний симпозиум під егідою Сербської академії наук і мистецтва та Інституту археоміфології (США). Симпозиум називався “Знаки цивілізації”, і в його роботі приймали участь фахівці з Сербії, Македонії, Болгарії, Румунії, Греції, України, Латвії, США, Італії, Фінляндії. Серед запрошених був і автор цієї статті.

Головною темою виступів були нео-енеолітичні знакові системи на Балканах VI-IV тис. до н. е., названі “балканськими надписами” або “давньоевропейським письмом”. Що приховували ці знаки? Про який рівень розвитку суспільства вони свідчать? Чи були балканські знаки основою, на якій виникло лінійне письмо А?

Про рівень зацікавленості цими та іншими питаннями розвитку культур нео-енеоліту Давньої Європи (за М. Гімбутас) свідчить, наприклад, існування спеціального проекту з досліджень давньоевропейських написів під керівництвом М. Мерліні (Італія).

У своїй короткій історії досліджень вінчанських знаків А. Старович [20, 17-31] пише, що відкриття “балканських надписів” почалося наприкінці XIX ст. із розкопок Зофією Торми поселення Тордош в румунському Банаті. У своєму щоденнику вона описала і скопіювала багато знаків (біля 200), нанесених на денця посуду та інші предмети. Ця збірка була систематизована і опублікована М. Рошка більш ніж через чотири десятиріччя після цих розкопок [46]. Ще пізніше до матеріалів, замальованих у щоденнику Зофії Торми, звернувся Шон М.М. Вінн.

Під час розкопок першим сербським археологом Мілоєм Васічем у с. Вінча на правому березі Дунаю, розпочатих у 1906 р., звернули увагу на “врізані знаки і маркування”, не пов’язані з орнаментациєю посуду. Була запропонована гіпотеза, згідно з якою їх тлумачили як знаки виробників чи власників посуду, знаки належності до певних кланів чи сімей [48, 23-39, taf. 7-16]. У своєму капітальному виданні досліджень Вінчі Васіч навіть предмети зі знаками [5;6].

У 1940 році Георгієвські, один із співробітників Васіча, опублікував у белградському журналі статтю з першою спробою систематизації вінчанських знаків. А роком пізніше Рошка систематизував знахідки зі знаками з Тордоша, поділяючи думку Васіча щодо їхнього призначення. На таких самих позиціях стояли Февкес (39, р. 5-81), Холст чи Мілойчич.

Археологічну культуру Вінча (до якої належить Тордош і епонімне поселення) виділив М. Гарашанін. Він визначив її відносну хронологію, виділив дві фази її розвитку (старшу – тордошську і молодшу – плочнік). Аналізуючи матеріальну і духовну культуру, вчений описав розвиток, основні характеристики і багатство цієї неолітичної культури в південно-східній частині Європи. У своїх працях Гарашанін відстоював думку, що знаками маркували власність [3].

У 50-х- 60-х роках ХХ сторіччя було відкрито і досліджено близько 100 нових вінчанських поселень у Сербії, Чорногорії, Боснії і Румунії. Повідомлялось і про відкриття врізаних знаків на посуді. Хоча вони і далі інтерпретувалися як знаки власності або як знаки гончара [21].

Трохи інакше інтерпретували такі знаки археолог Я. Тодорович (32, 77-84) та лінгвіст В. Станишич (22, s. 187-193, abb. 1-4). Тодорович розглядав вінчанські знаки як систему для писемної комунікації. Станишич вважав, що вони не могли розвинути в систему письма через консервативність символів [14, 19].

Особливий інтерес до “балканських написів” викликала знахідка в 1961 році Ніколою Власою табличок у ямі, яка належала до культури Вінча на поселенні Тертерія-Гура Лунч (Банат, Румунія) (табл. I, рис. 4-6). Вони лежали разом з кістками людини, які Власа вважав чоловічими; кістки, на його думку, носили сліди канібалізму й перебування у вогні. Крім цих знахідок, у ямі знаходилися глиняні фігурки і браслет.

Сам Власа інтерпретував свою знахідку як ритуальне поховання, жертвоприношення жерця або шамана. Він вважав, що аналогіями до тертерійських табличок могли бути архаїчні таблички з Урука IV, адже багато тертерійських знаків подібні до шумерських (35, 485-494, fig. 1-10).

Це відкриття, за висловом Андрея Старовича, викликало справжню бурю серед археологів і палеолінгвістів. Такі видатні дослідники, як Адам Фалькештейн (25, 269-273), М. Худ (26, 99-102), Янош Маккей (30, 272-289) та інші писали про значення табличок з Тертерії.

Найбільш дивним був факт, що форма тертерійських табличок і знаків на них мала аналогії в ранній фазі розвитку письма в Месопотамії (фаза Урук IV-Джемдет Наср) (25, 269-273). Важко було пояснити контакт між двома регіонами через велику географічну й хронологічну відстані. Джемдет Наср датується близько 2 800 р. до н.е. а тертерійські таблички – на тисячу років раніше, і вони належали до ранньої фази розвитку культури Вінча. Тому Маккей спробував запропонувати значно молодшу хронологію культури Вінча, відносячи її до середини 3 тис. до н.е. Але за радіокарбомом культура Вінча датується початком 5 тис. до н.е., що не дозволяє прийняти гіпотезу Маккея (14, 25).

Зважаючи на формальну подібність тертерійських знаків на шумерські, росіянин Анатолій Кіфішин “прочитав” одну з тертерійських табличок з допомогою шумерської мови. У його інтерпретації це виглядає так: “40 княжіння. За наказом бога Шауе старійшина ритуально спалений. Це десята (жертва)” (10, 32). Можна погодитися з Андреем Старовичем, який пише, що “... не треба претерано трошити папір на критику оваквих идеја...”. Якби не великий ентузіазм, який викликали “прочитання” Кіфішиним мовою “написів” на балканських предметах на Кам'яній Могилі серед певних кіл української інтелігенції.

Важливим для подолання міфів довкола тертерійських табличок стали дослідження кісток з тертерійської ями, які розпочали в жовтні 2003 року професори Георгіє Лазарович і Марко Мерліні під патронатом проекту “Доісторичні знання”.

Кістки вивчалися в Центрі антропологічних досліджень Румунської Академії наук в Яшь (Яссах) під керівництвом Георгієти Міу, а радіокарбонне датування було проведено в Римі, у лабораторії департаменту “Scienze della Terra” університету Ла Сапенса під керівництвом Гілберто Кальдероні.

Дослідження показали, що **кістки ніколи не були у вогні**, вони належали **не чоловіку, а жінці**, яка була дуже хворою і дуже старою за мірками того часу (вона мала 50-55 років), була на зріст біля 147см. і належала до середземноморського типу. Відтак немає підстав говорити, на думку Мерліні, про тертерійську шаманку чи жрицю. Дослідник пропонує інтепретувати тертерійську знахідку як поховання святої жінки. Більша частина фігурок у похованні, як вважає Мерліні, має фалоподібну форму, а одна – якіроподібна.

Проведений аналіз кісток спростував ще одну гіпотезу – **кістки не мали жодних слідів канібалізму**. Мерліні висловив гіпотезу, що поховання у тертерійській ямі було вторинним: кістки поклали в яму після того, як тіло розклатося на відкритому місці, можливо, на високому помості.

Радіокарбонне датування кісток з Тартарії 5 370-5 140 р. до н.е. свідчить про те, що тертерійські таблички значно давніші від шумерських часу Урук IV-Джемдет Наср (29).

Ці дослідження дуже важливі для розуміння тертерійського поховання. Крім цього, вони свідчать про принципову помилку Кіфішина в його спробах “читання” як тертерійських, так і інших нео-енеолітичних знаків шумерською мовою.

Найбільше досягнення у вивченні вінчанських знаків належить американцю Шону М.М. Вінну (36). Він зібрав і проаналізував близько 210-ти різних знаків із 50-ти поселень культури Вінча. Знаки були вирізьблені на посуді (табл. III, рис. 1; табл. V, рис.2), пряслицях (табл. II, рис. 3; табл. III, рис.3), фігурках (табл. II, рис. 2; табл. III, рис.2), рідше на табличках (табл. 1, 7) чи інших виробках (табл. III, рис. 5-6; табл. IV, рис.6). Вони не входили до орнаментальних мотивів, хоча деякі генетично зв’язані з ними. Знаки зображували окремо або як складові певних композиційних груп. Дослідження Вінна виявили зв’язок використання знаків з контекстом – посудом, фігурками, пряслицями, мініатюрними посудинами, табличками і предметами невідомого призначення.

Окремі знаки зображували на посуді, менше на фігурках і рідко на пряслицях. Деякі з них були нанесені на верхні частини посуду, а також входили до груп знаків. Піктографічні знаки і символи переважно розташовувалися на добре помітних частинах посудин.

У Тордоші, як зазначає Вінн, піктограми іноді наносили на денця (табл. III, рис. 7-10), скоріше за все як інформацію про припаси, які в них зберігалися. Деякі знаки, що траплялися зрідка, могли вказувати на власника або виробника посуду. Знаки, які, ймовірно, слугували для системи підрахунку, були нанесені на денцях або в нижніх частинах посуду, біля донець. Багато тордошських знаків, розташованих на денцях,

могли позначати те, що було в посуді, або вказувати на призначення посуду, його виробника або власника. Деякі знаки, що рідко трапляються на посуді, зображені на фігурках.

Групи знаків здебільшого зображували на пряслицях, менше – на посуді. Невелика група табличок і фігурок маркована групами знаків. На посуді вона зазвичай складається з двох фігур, хоч ще є місце для нанесення інших знаків. Довжина груп знаків на пряслицях обмежувалася наявним місцем для них. Напрямок знаків у цих групах невідомий. Деякі із знаків можна побачити на пряслицях і табличках.

Багато знаків, вважає Вінн, могли мати магічне значення і символізувати успіх або побажання успіху. Знаки на пряслицях типові і для табличок.

Стосовно тертерійських табличок Вінн знаходить багато точних паралелей в оформленні й виконанні в інших поселеннях Вінчі. Тому, на його думку, немає потреби твердити про месопотамський вплив на створення цих знаків. Скажімо, на сферичному камені з Лепенського Виру (табл. II, рис.1) нанесені типові вінчанські знаки, які є і на табличках з Тертерії. Знаки на лепенському камені, за Вінном, мали магічне значення, а сам предмет був ритуального призначення.

За Вінном, прості знаки мали ритуальний або магічний характер. Знаки на денцях або біля них маркували номер посудини, форму, вказували на власника чи виробника. Деякі мотиви і символи могли бути значно схематизованими. Певна кількість піктограм ґрунтувалася на зображенні об'єктів чи явищ довколишнього середовища.

На думку болгарської дослідниці Х. Годорової, балканські знаки з'явилися в результаті економічного розвитку регіону – як потреба фіксувати майно, власність чи предмети для обмінної торгівлі (15, 60). Та хоч багато знаків трапляється на посуді поселення Тордош, що розташоване біля родовищ міді і золота, інтенсивний обмін якими міг викликати потребу у виникненні різних записів економічного характеру, однак, вважає Шон М.М Вінн, немає достатньо доказів на користь гіпотези про економічні причини виникнення вінчанських знаків. Свідченням цього є, наприклад, такий факт, що вінчанські знаки трапляються в поселеннях, дуже віддалених від родовищ металів.

Більшість номерних знаків, як зазначе Вінн, були зображені на денцях або наближених до донець місцях. Ці знаки являють собою номери чи класифікацію, і їх використовували протягом виробництва посуду, переважно перед випалом. Номерні знаки у вигляді крапок і ліній трапляються рідко. В одному випадку крапки поєднані з лінією. Таке поєднання зустрічається також біля денця посудини. Деякі знаки, які трапляються на табличках (два – на камені з Лепенського Виру) могли мати значення міри, судячи з їхнього розташування біля донець посуду.

Існує набагато більше доказів релігійного використання балканських (вінчанських) знаків (7, 337-352). Вони, на думку Вінна, несли інформацію про циклічні події. Знаки на фігурках використовувалися в домашніх магічно-релігійних церемоніях. У ритуальному контексті вирізьблені на фігурках знаки могли висловлювати побажання, прохання. Після церемоній, фігурки, скоріше за все, могли знищуватися. На це вказують фрагменти фігурок, знайдені під час розкопок ям та інших ділянок зі

сміттям. Таблички з Тертерії були знайдені в поховальній ямі. Групи знаків на мініатюрному посуді могли містити релігійні формули.

Різниця між знаками на посуді і більш організованими знаками на табличках та інших предметах можуть бути пояснені різним рівнем їхнього використання.

Знаки дуже мало змінювалися у часі. Їх статична природа може свідчити про незмінність погляду на Світ і систем уявлень, які існували сторіччями.

У пізній Вінчі (період C-D) з'явилися декілька нових знаків (особливо їх поєднань-лігатур), хоча більшість знаків була обмежена специфічними місцями, визначеними релігією.

Статична природа знакових систем свідчить, за Вінном, що ідеологія, репрезентована знаками, не потребувала подальшої еволюції. Інакше кажучи, вінчанські знаки не розвивалися, тому що слугували передовсім циклічним ритуалам, а не політичним чи економічним цілям, інститути яких потребують зміни знаків.

Тисячі фігурок яскраво демонструють важливу роль домашніх ритуалів у вінчанському суспільстві. Припинення їх виробництва в кінці неоліту було пов'язане, на думку Вінна, з припиненням зображення знаків на посуді і пряслицях (37).

Хоча найбільше знаків було виявлено в культурі Вінча на всіх етапах її розвитку (14, 34-97), вони відомі також в інших нео-енеолітичних культурах Балкан і суміжних територій. Особливо цікавою і навіть сенсаційною стала знахідка в 1993 р. експедицією Арістотелівського університета в Салоніках під керівництвом професора Гіоргіуса Хоирмоузіадіса в неолітичному поселенні на озері в Діспіліо (Греція). Завдяки сприятливим умовам тут зберігся фрагмент дерева, на якому були нанесені знаки. Знахідка датована 5 250 р. до н.е (23). З іншого неолітичного поселення на півночі Греції Гіаннітсі, датованого 5 300-5 000 р. до н.е. походить кам'яний предмет із врізаними знаками і крапками, нанесеними в три лінії (28, tabl. X) (табл. IV, рис.1). Трапляються врізані знаки і на посуді культури Тісаполгар. Наприклад, на антропоморфній посудині з Кьокеньдомба (Угорщина), датованої близько 5 300 – 5 000 р. до н. е (7, 341, рис. 8-6), нанесено цілу низку знаків (табл. V, рис.1). Трапляються вони й на денцях посуду з поселення Градешніца (Болгарія). З цього ж поселення походить мілка посудина з нанесеними на ній з двох боків знаками (12, фот. 67, 70,71, 89, 109, 110; 68,69) (табл. IV, рис.5). Знаки зображували на пірамідальних глиняних предметах з поселення Слатіно (Болгарія), датованих 4 850 – 4 750 р. до н.е. (21, 141, fig. 5-9) (табл. IV, рис.3-4), на посуді з поселення Ваксево (Болгарія) (19, 130, рис. 61,3; 138, рис. 69, 4; 176, рис. 94, 5-11), на округлій пінтадері з Караново VI (Болгарія) (15, фото. 80) (табл. IV, рис.2). Хенрієта Тодорова згадує про знаки з інших поселень на території Болгарії - Овчарово і культури Курило (29, 60).

Зрідка подібні до балканських знаки трапляються на предметах з ранніх поселень культури Кукутень-Трипілля. Скажімо, два таких знаки зображені на посудині з Ерестегхіна серед орнаменту (22, 67, fig. 50, 1) (табл. V, рис.3) і один – біля дна посудини з Бернашівки (8, 87, рис. 55, 11), яка датується 5 367±56 р. до н.е, 5 450±65 р. до н.е. (2, 11). Аналогічні різьблені знаки зрідка трапляються також на денцях посуду, наприклад, у

Ленківцях (34, 267, табл. LIV, 1), і на його стінках – інколи у вигляді рельєфного наліплення (8, 104, рис. 69, 2). Та найбільше різьблених знаків зустрічаємо на антропоморфних глиняних фігурках, приміром, із Тирпешть III (табл. V, рис.4) або Нових Русешть I 1б (20, 270, табл. CVI, 11)). Перше поселення датують $4\ 391\pm 77$ р. до н.е., а друге – $4\ 415\pm 95$ р. до н.е. (1, 22).

Цікавий мальований знак, подібний до балканських, трапився на денці посудини з пізнішого поселення заліщицької групи трипільської культури Більшівці. Посудина за формою нагадує тисаполгарські миски з парними наліпленнями на вінцях (27, 268, pl. 42, 1; p. 276, pl. 50, 1; p. 248, pl. 58, 1). Можливо, що такі миски потрапляли до верхньодністровського поселення через посередництво культури Малиця (33, 153, гус. 2, 12). Цікаво зазначити, що ця миска, тисаполгарська за формою, мала типовий трипільський біхромний (червоним по білому) розпис.

Пізніші трипільські знакові системи (етапів В II - початку С II) розвивалися цілком самостійно. Можна припустити, що лише деякі знаки, балканські за походженням, були ними запозичені. Формальний підрахунок подібностей між знаками культури Вінча і пізнішими кукутеньсько-трипільськими показав, що лише 9,5% знаків, можливо, були спільними для двох знакових систем. На мальованому посуді пізніх пам'яток культури Кукутень-Трипілля (етапи В II - початок С II) знаки, на відміну від балканських, майже ніколи не виходили за межі орнаментальних схем. Пізньотрипільськими знаками не розмальована жодна табличка, і відомо лише декілька випадків лінійного розташування пізньотрипільських знаків на посуді (16).

Біля сучасного міста Мелітополя, на ріці Молочній, розташована ще одна пам'ятка з багатьма різноманітними знаками, нанесеними на її стіни, – Кам'яна Могила. Її дослідник, Борис Михайлов, виділяє шість місцезнаходжень “пиктографічного письма”, які він порівнює з протоеламським і протошумерським письмом, а також 31 місцезнаходження “буквенних” знаків. Деякі з них розташовані в лінію. Борис Михайлов наводить, наприклад, місцезнаходження 51 б, де лінійно розташовані 3 знаки, а в місцезнаходженні 63 – аж 12 знаків (11, 152; 282, р. 122-123; 152- 155). Дослідник вважає, що найраніші з них – синхронні з балканськими знакам і архаїчними шумерськими, і датує їх VI - V тис. до н. е. (11, с. 163).

Щодо протошумерських написів, то вони, як ми вже зазначали раніше, значно пізніші. Усе ж між знаками з Кам'яної Могили і балканськими “написами” справді є багато аналогій, що дозволяє поставити питання про можливість існування єдиного центру виникнення цього типу знакових систем.

Генеza балканських знаків досі невідома. Довінчанські знаки трапляються на предметах ранньонеолітичної культури Кьореш (Криш), наприклад, на глиняних пінтадерах (Угорщина) (17, 97, рис. 49, 2-3) (табл. I, рис.1-2) або на підставці з Окна-Сібіулуй (Румунія) (табл. I, рис.3). Ці предмети датуються близько 5 500 р. до н.е (7, 342, рис. 8-9). Знаки на них виглядають досить складними, що викликає думку про їхнє більш раннє походження.

У пошуках відповіді на питання про походження “балканських написів” деякі дослідники звернулися до верхньопалеолітичних знаків

(37). Справді, детальне дослідження палеолітичного мистецтва франко-кантабрійського району проведене А. Леруа-Гураном, показало, що більше половини всіх зображень належить до трьох класів об'єктів – кінь, бізон і знаки (18, 86-87). Знаки зображували біля тварин або на них. Іноді їх розташовували в лінію. Палеолітичні знаки траплялися як на стінах печер, так і на дрібних предметах; скажімо, на гравійованій кістці з Лорте (Франція) біля реалістичних зображень риб і оленів нанесено два ромби з вертикальними лініями в середині (13, фото 12).

У печерах Йьокюлю-Ін та Карп-Ін біля Бельдебі (Туреччина) знайшли наскальні зображення тварин, які продовжували традицію більш ранніх пам'яток верхнього палеоліту франко-кантабрійського району. Так само були знайдені камені із символічними рисунками, які, на думку В'ячеслава Іванова подібні на нео-енеолітичні знаки Балкан.

Цей же дослідник доводив, що збіг деяких балканських знаків з протошумерськими, на що звернув увагу, зокрема, Адам Фалькенштейн, неварто відкидати лише через хронологічні причини, бо завдяки дослідженням Д. Шмандт-Бессера заповнилася існуюча раніше лакуна в розвитку передписемних знаків. Тому В'ячеслав Іванов вважає за можливе пов'язати знаки верхнього палеоліту, скульптурне передписьмо Малої Азії, “написи” Балкан і раннє письмо Месопотамії (9, 55-56).

У світлі цієї гіпотези знаки Кам'яної Могили можна розглядати як продовження верхньопалеолітичних традицій. На це вказують, наприклад, “ребусні” рисунки на кам'яних блоках (4, 131-143; 17, 99-105).

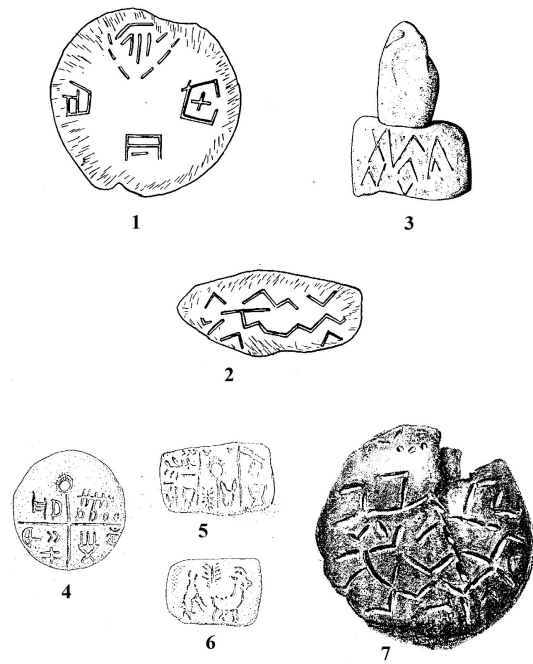
Можливо, що балканські знаки стали основою для лінійного письма А, яке все ще не прочитане. За дослідженнями Харольда Хаарманна, між цими двома системами знаків існує близько 50 паралелей (7, 349).

Таким чином, на сучасному рівні знань можна сказати, що балканські нео-енеолітичні знаки виконували переважно магічну або ритуальну функції. Вони не використовувались для адміністративних чи комерційних потреб, як це було у випадках з шумерським письмом чи лінійним письмом Б (7, 350-352), хоча серед них і виділяються знаки виробників чи власників (37).

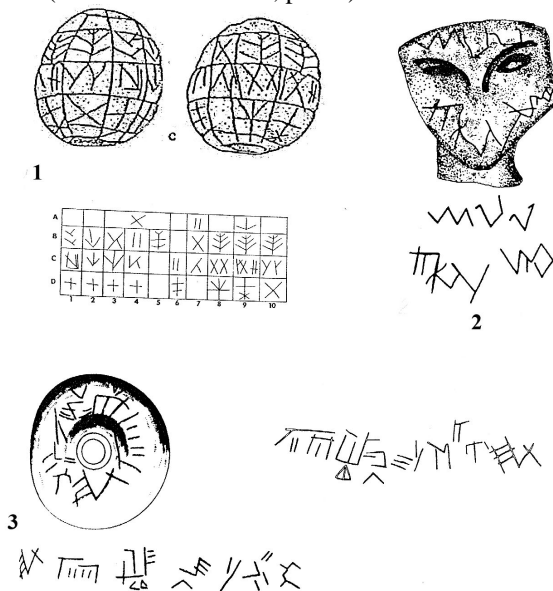
Балканські знаки використовували не тільки в середовищі культури Вінча, але й у інших культурах Балкан та генетично пов'язаній з ними культурі Кукутен-Трипілля (на ранньому етапі розвитку). Можливо, що деякі балканські знаки увійшли до кукутенсько-трипільських знакових систем, але на пізніх етапах культури (ВП - початку СІІ) вони розвивалися самостійно. А витоки формування балканських знаків, “написів” Кам'яної Могили й знаків, які передували шумерському письму, були, судячи з усього, у верхньопалеолітичних (чи епіпалеолітичних) знакових системах.

The sign systems of culture of Coucuten-Tripillya and Stone Grave in the context of “Balkan inscriptions” are analysed in the article. Certain conclusions are done in relation to development of ancient societies on territory of Ukraine, the level of their culture is appraised.

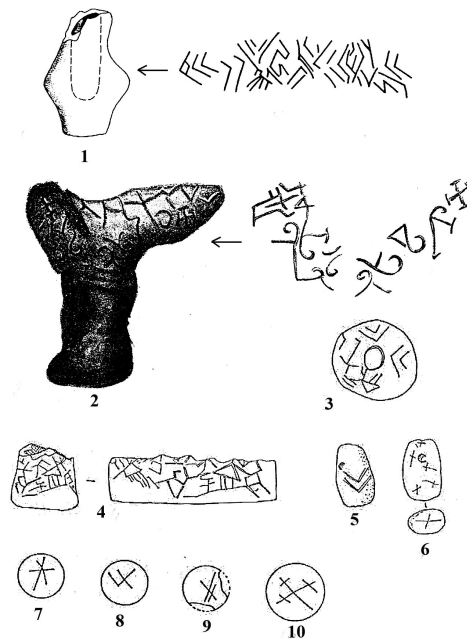
Key words: Stone Grave, Tripillya, sign system, neo-eneolith.



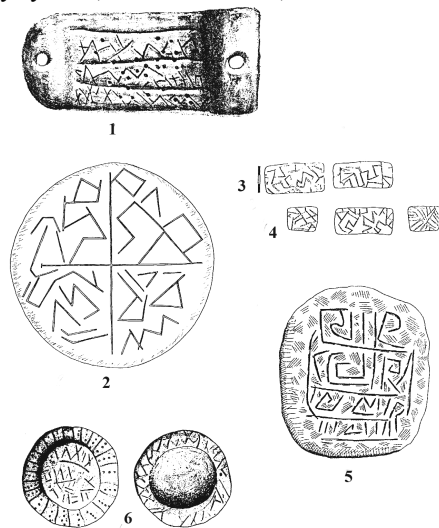
- I. 1-2.** Знаки на глиняних пінтадерах. Культура Кьореш, Котачпарт, Угорщина, близько 5600-5400 р. до н. е. (За: Титов В.С. 1980, с. 97, рис. 49, 2-3).
3. Глиняна підставка із знаками. Культура Старчево-Криш, Окна-Сібіулуй, Румунія, близько 5500 р. до н. е. (За: Гимбутас М. 2006, с. 342, рис. 8-9.).
4-6. Таблички з Тертерії. Культура Вінча, Румунія, близько 5370-5140 р. до н. е. (За: Gimbutas M. 1989, р. 66, fig. 5).
7. Табличка із знаками. Культура Вінча, Тордош, Румунія. (За: Merlini M. 2004, pl. IX).



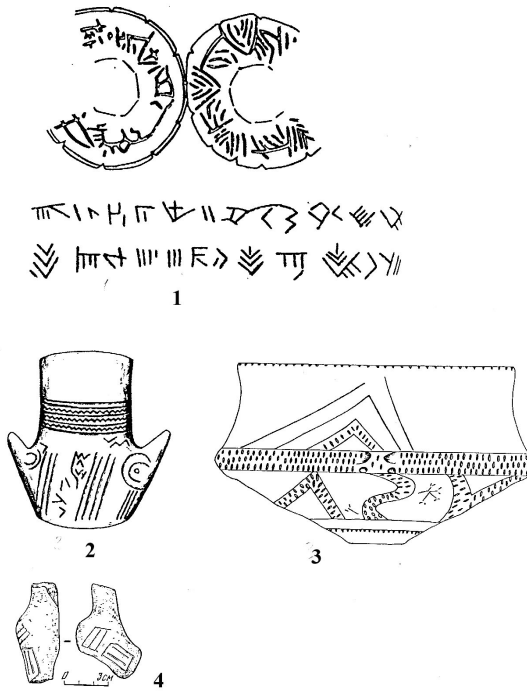
- II. 1.** Кам'яна сфера із знаками. Культура Вінча, Лепенський Вир, Сербія, біля 5000 р. до н.е. (За: Merlini M. 2004, pl. VII).
2. Глиняна фігурка із знаками. Культура Вінча, Бело-Брдо, Сербія. (За: Гимбутас М. 2006, с. 341, рис. 8-5).
3. Пряслице із знаками. Культура Вінча, Фафос, Сербія (Косово), біля 5000-4500 р. до н. е. (За: Гимбутас М. 2006, с. 342, рис. 8-10).



III. 1. Мініатюрна посудина із знаками. Культура Вінча. (За: Гимбутас М. 2006, с. 341, рис. 8-7). **2.** Фігурка із знаками. Культура Вінча. (За: Merlini M. 2004, pl. XVIII). **3.** Глиняне пряслице із знаками. Культура Вінча, Тордош, Румунія. (За: Winn M.M.S.). **4.** Глиняний предмет із знаками. Культура Вінча, Тордош, Румунія. (За: Winn M.M.S.). **5-6.** Глиняні тягарці із знаками. Культура Вінча, Тордош, Румунія. (За: Winn M.M.S.). **7-10.** Знаки на денцях посуду. Культура Вінча, Тордош, Румунія. (За: Winn M.M.S.).



IV. 1. Кам'яний предмет із знаками. Гіаннітса, Греція, близько 5300-5000 р. до н. е. (За: Merlini M. 2004, pl. X). **2.** Глиняна пінтадера із знаками. Культура Караново VI, Караново, Болгарія. (За: Тодорова Х. обр. 80). **3-4.** Глиняні предмети із знаками. Комплекс Градешница-Слатіно-Дікілі-Таш, Болгарія, близько 5000 р. до н. е. (За: Chokadziev S. 1995, p. 146, fig. 5,8,9). **5.** Мілка посудини із знаками. Градешница, Болгарія, початок 5 000 р. до н.е. (За: Николов Б. 1974, обр. 68, 69). **6.** Знаки на денці малої посудини. Культура Петрешть, Дайя-Романе, Румунія. (За: Paul I. 1992, pl. LI, 11a -c).



- V. **1.** Знаки довкола ніжок антропоморфної посудини. Культура Тіса, Кьокеньдомб, Угорщина, близько 5300-5000 р. до н. е. (За: Гимбутас М.2006, с. 341, рис. 8-6). **2.** Мала посудина із знаками. Культура Тіса, Сегвар-Тюзьковеш, Угорщина. (За: Гимбутас М. 2006, с. 341, рис. 2). **3.** Посудини із знаками. Культура Прекукутень I, Ерестегхін, Румунія. (За: Dumitrescu VI. 1974, р. 67, fig. 50, 1). **4.** Глиняна фігурка із знаками. Культура Кукутень-Трипілля, Тирпешть III, Румунія. (За: Черныш Е.К. 1982, с. 270, табл. LVI, 3).